

“ESHITMOQ” FE’LINING GRAMMATIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Xamidjanova Durdona Shokirjon qizi

Andijon Davlat Universiteti magistranti

durdonax0321@gmail.com**ANNOTATSIYA**

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi “eshitmoq” fe’lining grammatik va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida fe’lning valentlik imkoniyatlari, zamon, mayl va nisbat kategoriyalarida qo‘llanishi hamda badiiy matndagi funksional xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, “eshitmoq” fe’lining sezgi fe’llari tizimidagi o‘rni, sintaktik kengayish imkoniyatlari va pragmatik vazifalari badiiy asarlardan olingan misollar asosida tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari ushbu fe’lning o‘zbek tilidagi ko‘p qirrali lingvistik birlik ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: fe’l, “eshitmoq” fe’li, valentlik, zamon kategoriyasi, mayl kategoriyasi, nisbat kategoriyasi, sezgi fe’llari, pragmatika, semantika.

*English Translation***ABSTRACT**

This article analyzes the grammatical and semantic features of the Uzbek verb “eshitmoq” (“to hear”). The study examines the verb’s valency potential, its usage in the categories of tense, mood, and voice, as well as its functional characteristics in literary texts. In addition, the role of “eshitmoq” within the system of perception verbs, its syntactic expansion possibilities, and its pragmatic functions are analyzed on the basis of examples taken from literary works. The results of the research demonstrate that this verb is a multifaceted linguistic unit in the Uzbek language.

Keywords: verb, “eshitmoq” verb, valency, tense category, mood category, voice category, perception verbs, pragmatics, semantics.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются грамматические и семантические особенности узбекского глагола «eshitmoq» («слышать»). В ходе исследования рассматриваются валентностные возможности глагола, его употребление в категориях времени, наклонения и залога, а также функциональные особенности в художественном тексте. Кроме того, на основе примеров из художественных произведений анализируются место глагола «eshitmoq» в системе глаголов восприятия, возможности его синтаксического расширения и прагматические функции.

Результаты исследования показывают, что данный глагол является многогранной лингвистической единицей узбекского языка.

Ключевые слова: глагол, глагол «eshitmoq», валентность, категория времени, категория наклонения, категория залога, глаголы восприятия, прагматика, семантика.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda fe’l so‘z turkumi til tizimining eng muhim va murakkab kategoriyalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Fe’llar orqali harakat, holat va jarayonlar ifodalanib, nutqning dinamikligi ta’minlanadi. Ayniqsa, sezgi fe’llari insonning tashqi olamni idrok etish jarayonini ifodalovchi muhim lingvistik birliklardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan “eshitmoq” fe’li insonning eshitish sezgisi orqali axborotni qabul qilish jarayonini ifodalovchi asosiy fe’llardan biridir.

Tilshunoslikda valentlik nazariyasi so‘zlarning boshqa birliklar bilan bog‘lanish imkoniyatlarini o‘rganadi. Fe’l valentligi esa gapning sintaktik va semantik tuzilishini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. “Eshitmoq” fe’li ham o‘zining grammatik va semantik imkoniyatlari bilan boshqa so‘zlarni o‘ziga biriktirib, turli sintaktik modellarning yuzaga kelishini ta’minlaydi.

O‘zbek tilshunosligida fe’l kategoriyasining nazariy asoslari A. G‘ulomov, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, B. Yo‘ldoshev kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan [2, 3]. Ularning ilmiy qarashlari fe’lning zamon, mayl, nisbat va valentlik xususiyatlarini o‘rganishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi “eshitmoq” fe’lining grammatik va semantik xususiyatlarini tahlil qilish, uning zamon, mayl va nisbat kategoriyalarida qo‘llanishini hamda badiiy matndagi funksional imkoniyatlarini yoritishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

1. “Eshitmoq” fe’lining semantik va valentlik xususiyatlari:

Valentlik so‘zning ichki imkoniyati hisoblanib, so‘zga xos muayyan semantik xususiyatdir [1]. So‘z valentligi tilshunoslikda muhim semantik hodisa sifatida qaraladi. U so‘zning ichki ma’nosi bilan uning gap tarkibida qanday qo‘llanishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Har bir so‘z o‘z ma’nosiga mos ravishda boshqa so‘zlar bilan bog‘lanish imkoniyatiga ega bo‘ladi va aynan shu xususiyat valentlik tushunchasining asosini tashkil etadi.

So‘z valentligining eng muhim ko‘rinishlaridan biri fe’l valentligidir. Chunki fe’l gapning markaziy elementi bo‘lib, boshqa so‘zlarni o‘ziga biriktirish va boshqarish xususiyatiga ega. Fe’lning semantik va sintaktik imkoniyatlari uning valentligi orqali namoyon bo‘ladi.

“Eshitmoq” fe’li insonning sezgi faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, tovush, nutq yoki axborotni qabul qilish jarayonini ifodalaydi. Mazkur fe’l hokim birlik sifatida o‘z atrofida bir nechta valentliklarni ochadi. Jumladan, obyekt valentligi ushbu fe’lning asosiy zaruriy valentligi hisoblanadi: “Men hikoyani eshitdim.” Bu yerda “hikoyani” so‘zi fe’lning ma’nosini to‘ldirib, uning semantik maydonini kengaytirmoqda.

Shuningdek, “eshitmoq” fe’li qachon?, qayerda?, kimdan?, qanday? kabi nozaruriy valentliklarni ham ochadi: “Kecha do‘stimdan bu xabarni tasodifan eshitdim.” Mazkur komponentlar gapning asosiy mazmunini kengaytirsada, ular ishtirokisiz ham gap grammatik jihatdan mavjud bo‘la oladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy hamda lingvistik kuzatish metodlaridan foydalanildi. “Eshitmoq” fe’lining grammatik va semantik xususiyatlari o‘zbek tilshunosligidagi nazariy qarashlar asosida o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida badiiy asarlardan olingan misollar orqali fe’lning valentlik imkoniyatlari, zamon, mayl va nisbat kategoriyalarida qo‘llanishi tahlil qilindi.

Shuningdek, fe’lning pragmatik va funksional xususiyatlarini aniqlashda kontekstual tahlil metodidan foydalanildi.

NATIJALAR

2. “Eshitmoq” fe’lining grammatik xususiyatlari:

O‘zbek tilshunosligida fe’l so‘z turkumi harakat, holat va jarayonlarni ifodalovchi markaziy grammatik birlik sifatida talqin etiladi. “Eshitmoq” fe’li ham sezgi fe’llari guruhiga kirib, insonning eshitish analizatori orqali amalga oshadigan idrok jarayonini ifodalaydi.

2.1. Harakat va sezgi jarayonini ifodalashi: “Eshitmoq” fe’li semantik jihatdan sezgi fe’llari guruhiga mansub bo‘lib, insonning tashqi tovushlarni qabul qilish jarayonini bildiradi. Badiiy matnlarda ushbu fe’l qahramonning ichki holatini va tashqi muhitni idrok etishini ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida: “U uzoqdan kelayotgan otlarning dupurini eshitdi” [7]. Ushbu gapda “eshitdi” fe’li orqali qahramonning tashqi tovushni qabul qilishi ifodalangan. Grammatik jihatdan fe’l o‘tgan zamon shaklida, uchinchi shaxs birlikda va aniq nisbatda qo‘llangan.

2.2. Predikativlik va kesim vazifasi: “Eshitmoq” fe’lining muhim grammatik xususiyatlaridan biri uning gapda kesim vazifasida kelishidir. Masalan: “U bu gapni eshitdi-yu, ko‘ngli g‘ash tortdi” [8]. Bu yerda “eshitdi” fe’li gapning predikativ markazi bo‘lib, asosiy voqeani ifodalamoqda.

2.3. O‘timsizlik va sintaktik kengayish: Nazariy jihatdan “eshitmoq” fe’li o‘timsiz fe’l sifatida qaralsa-da, badiiy nutqda ko‘pincha vositasiz to‘ldiruvchi bilan qo‘llanadi. Masalan:

“Men bu gaplarni ko‘p eshitganman” [9]. Ushbu misolda fe‘l vositasiz to‘ldiruvchi bilan birga qo‘llanib, sintaktik jihatdan o‘timli fe‘lga yaqinlashmoqda.

2.4. Semantik kengayish va evidensiallik: “Eshitmoq” fe‘li badiiy matnlarda ko‘pincha bilvosita axborotni ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Masalan: “Eshitishimcha, u yaqinda qaytib kelar ekan” [10]. Bu yerda “eshitishimcha” shakli orqali axborotning bilvosita ekanligi ifodalanmoqda.

2.5. Morfologik tuzilishi: “Eshitmoq” fe‘li morfologik jihatdan quyidagi qismlardan tashkil topadi:

negiz: eshit-

infinitiv qo‘shimchasi: -moq

Fe‘l negizi turli grammatik qo‘shimchalarni qabul qilib, quyidagi shakllarni hosil qiladi:

eshitdi

eshityapti

eshitgan

eshitsa

eshitmoqchi

MUHOKAMA

3. “Eshitmoq” fe‘lining zamon kategoriyasida qo‘llanishi:

Fe‘lning muhim grammatik kategoriyalaridan biri zamon kategoriyasi bo‘lib, u harakatning nutq momentiga nisbatan vaqt jihatidan joylashuvini ifodalaydi. “Eshitmoq” fe‘li zamon kategoriyasining barcha shakllarida faol qo‘llanadi.

3.1. O‘tgan zamon shakllari: “Eshitmoq” fe‘lining o‘tgan zamon shakllari (-di, -gan, -ibdi) badiiy nutqda keng qo‘llanadi.

Masalan: “U bu xabarni kecha eshitdi” [7]. Ushbu gapda “eshitdi” fe‘li orqali harakatning yakunlanganligi va real sodir bo‘lgani ifodalangan.

“Men bu gapni ilgari ham eshitganman.” Ushbu misolda “eshitganman” shakli orqali harakatning tajriba asosida amalga oshgani anglashiladi.

“U kelibdi, deb eshitdim.” Bu yerda axborotning bilvosita ekanligi ifodalanib, evidensiallik ma‘nosi yuzaga chiqmoqda.

3.2. Hozirgi zamon shakllari: Hozirgi zamon shakllari (-yapti, -moqda) harakatning nutq paytida davom etayotganini bildiradi.

Masalan: “U tashqaridan kelayotgan ovozlarni eshityapti.” Ushbu gapda harakatning ayni paytda sodir bo‘layotgani ifodalangan.

3.3. Kelasi zamon shakllari: Kelasi zamon shakllari (-adi, -ar) harakatning kelajakda sodir bo‘lishini bildiradi.

Masalan: “Bu gapni hali ko‘pchilik eshitadi” [9]. Bu yerda kelajakdagi harakat ehtimoli ifodalangan.

“U bu gapni eshitar.” Ushbu shakl orqali taxminiy ma’no yuzaga chiqmoqda.

4. “Eshitmoq” fe’lining mayl kategoriyasida qo‘llanishi:

Mayl kategoriyasi harakatning voqelikka munosabatini ifodalaydi. “Eshitmoq” fe’li mayl kategoriyasining barcha asosiy ko‘rinishlarida faol qo‘llanadi.

4.1. Aniqlik mayli: Aniqlik mayli harakatning real sodir bo‘lganini bildiradi.

Masalan: “U bu gapni eshitdi va sukutga cho‘mdi” [7]. Bu yerda “eshitdi” fe’li orqali harakatning real va aniq sodir bo‘lgani ifodalangan.

4.2. Buyruq-istak mayli: Buyruq-istak mayli orqali talab, iltimos yoki maslahat ifodalanadi.

Masalan: “Gapimni yaxshilab eshit!” Ushbu gapda keskin buyruq ohangi mavjud.

“Iltimos, meni diqqat bilan eshiting.” Bu yerda esa hurmat va iltimos ma’nosi kuchli.

4.3. Shart mayli: Shart mayli harakatning ma’lum shart asosida amalga oshishini bildiradi.

Masalan: “Agar sen bu gapni eshitsang, hammasini tushunasan.” Bu yerda birinchi harakat ikkinchi natijaga sabab bo‘lmoqda.

4.4. Maqsad mayli: Maqsad mayli orqali sub’yektning niyati yoki rejasi ifodalanadi.

Masalan: “Men bu haqiqatni o‘zim eshitmoqchiman.” Ushbu gapda sub’yektning ichki istagi ifodalangan.

5. “Eshitmoq” fe’lining nisbat kategoriyasida qo‘llanishi

Nisbat kategoriyasi harakatning sub’yekt va obyektga munosabatini ifodalaydi.

5.1. Aniq nisbat: Aniq nisbatda harakat bevosita sub’yekt tomonidan bajariladi.

Masalan: “U bu gapni diqqat bilan eshitdi” [7]. Bu yerda harakatning sub’yekt tomonidan bajarilgani ifodalangan.

5.2. Majhul nisbat: Majhul nisbatda harakatning bajaruvchisi noma’lum bo‘ladi.

Masalan: “Bu gap allaqachon eshitildi” [8]. Ushbu gapda e’tibor harakatning natijasiga qaratilgan.

5.3. Orttirma nisbat: Orttirma nisbat harakatni boshqa shaxsga bajartirish ma’nosini bildiradi.

Masalan: “U bu xabarni hammaga eshittirdi” [9]. Ushbu gapda harakat vositachilik orqali amalga oshirilgan.

XULOSA

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “eshitmoq” fe’li o‘zbek tilidagi muhim sezgi fe’llaridan biri hisoblanadi. Mazkur fe’l valentlik, zamon, mayl va nisbat kategoriyalarida keng grammatik imkoniyatlarga ega. “Eshitmoq” fe’lining badiiy matnlardagi qo‘llanishi

uning nafaqat grammatik, balki semantik, stilistik va pragmatik xususiyatlarini ham namoyon qiladi.

Badiiy asarlardan olingan misollar orqali ushbu fe’lning nutqdagi funksional imkoniyatlari, evidensiallik va sub’yektiv baho ifodalashdagi o’rni aniqlandi. Tadqiqot natijalari “eshitmoq” fe’lining o‘zbek tilidagi ko‘p qirrali lingvistik birlik ekanligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mengliyev B. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2012.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.
3. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tilining morfologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2010.
4. Abdullayev F. Fe’l kategoriyalarining grammatik xususiyatlari // O‘zbek tilshunosligi masalalari. – Toshkent, 2018.
5. Karimov A. O‘zbek tilida nisbat kategoriyasi va uning ifodalanishi // Filologiya masalalari. – 2020.
6. Norov M. Fe’l semantikasi va pragmatikasi // Til va adabiyot. – 2019.
7. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2016.
8. Oybek. Navoiy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2015.
9. Qahhor A. Sarob. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 2013.
10. Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Sharq, 2012.